

UDK: 322:271.2 (497.6) “ 1945/1962 ”

Originalni naučni rad

IZVORI FINANSIRANJA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI (1945-1962) S POSEBNIM OSVRTOM NA DIREKTNU DRŽAVNU POMOĆ

Denis Bećirović

Filozofski fakultet , Univerzitet u Tuzli, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Tema rada su izvori prihoda Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na državne subvencije u obliku direktnih dotacija. Državna pomoć je zavisila od ponašanja i aktivnosti crkvenih predstavnika. O njenoj namjeni i obimu se moralo razgovarati svake godine, što je crkvu često dovodilo u podređen položaj. U radu je prezentiran pregled državne pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi od oslobođenja Bosne i Hercegovine do 1962. godine. Državni organi su smatrali da je naj snažniji pritisak na crkvu onaj koji se vrši na ekonomskoj osnovi. Na temelju izvorne arhivske građe autor analizira obim i sadržaj državnih dotacija, te političke motive zbog kojih je ona dodjeljivana.

Ključne riječi: Državne dotacije, Bosna i Hercegovina, Srpska pravoslavna crkva, komunisti i Jugoslavija.

Abstract: The topic of this paper is the source of income of the Serb Orthodox church in Bosnia and Herzegovina with a particular review on state subsidy in the form of direct grants. The state help depended on the behaviour and activities of church representatives. Its purpose and scope had to be discussed every year which often brought the church into the subordinate position. This paper also presents the overview of state help to the Serb Orthodox church from the liberation of Bosnia and Herzegovina until 1962. Organs of state considered that the strongest pressure on church was the one executed on the economic base. Based on archival source material,

the author analyses the scope and content of state grants but also political motives for which they were awarded.

Key words: *State grants, Bosnia and Herzegovina, Serb Orthodox church, Communists, Yugoslavia.*

U Ustavu Federativne narodne republike Jugoslavije, usvojenom 31. januara 1946. godine, regulirano je i pitanje odnosa između države i vjerskih zajednica bazirajući se na sljedećim načelima: vjerske zajednice su odvojene od države i škole; građanima se garantira sloboda savjesti i vjeroispovijesti; vjerske zajednice mogu slobodno obavljati vjerske poslove i obrede ako njihovo učenje nije u suprotnosti sa Ustavom; zabranjuje se zloupotreba vjere u političke svrhe; vjerske škole za obrazovanje vjerskih službenika su pod nadzorom države i država može finansijski pomagati vjerske zajednice.¹

Sedam godina nakon donošenja Ustava, nova vlast je usvojila Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica, u okviru kojeg su precizirane ustavne odredbe vezane za status i prava vjerskih zajednica.² Država je sebi ostavila pravo da po svom nahođenju procjenjuje da li će davati i u kojem obimu materijalnu pomoć vjerskim zajednicama. Vjerskim zajednicama je nametnuta i dodatna obaveza podnošenja izvještaja o utrošku dodijeljenih sredstava u onim slučajevima kada je pomoć data za određenu svrhu (član 11). U vezi s finansiranjem bio je i član 12, koji je dozvolio prikupljanje novčanih priloga u vjerske svrhe, ali isključivo u vjerskim objektima. Izvan ovih objekata prikupljanje sredstava moglo se vršiti samo po dobijanju saglasnosti gradskog ili sreskog narodnog odbora (član 12).³

Poslijeratna vlast u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) je sprovela sveobuhvatne promjene ekonomskog sistema, definirajući i izgrađujući novo državno i društveno uređenje. Oduzimanje privatne svojine, uključujući i imovinu Srpske pravoslavne crkve, sistematski je realizirano u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata. Komunistička vlast je putem desetina zakona, uredbi i odluka, bez naknade ili sa obećanom ali nikada isplaćenom naknadom, izvršila podržavljenje velikog dije-

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP), 144-40-333. Crkva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji.

² Isto.

³ Službeni list Federativne narodne republike Jugoslavije, god IX, br. 22, 27.5.1953, Zakon o pravnom položaju verskih zajednica, 209.

la imovine Srpske pravoslavne crkve. Od 1945. do 1960. godine bilo joj je oduzeto po raznim osnovama 10.799 ili 81,7 % dunuma zemljišta i 177 ili 78,6 % zgrada.⁴

Protiv oduzimanja nepokretne imovine Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini je upućivala brojne žalbe nadležnim organima vlasti. Broj žalbi Srpske pravoslavne crkve se naročito povećao nakon usvajanja Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. Pored ostalih, zbog odredbi Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, više puta je intervenirao i Patrijaršijski upravni odbor Srpske pravoslavne crkve.⁵

Glavni izvori finansiranja Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata bili su: “crkvena imanja, crkvene zgrade, manastirska i druga imanja, naplata taksi na crkvene obrede – krštenje djece, vjenčanja, sahrane, osvećenje domova, sjećanje slavskih kolača, svećenje vodice, prikupljanje raznih priloga (milodari), prilozi za opravku i podizanje crkava i drugo”. Osim navedenoga, Srpska pravoslavna crkva je sticala prihode i od proizvodnje i distribucije “svijeća, tamjana, krstića, ikona, listova, knjiga, brošura, kalendara, itd.”⁶ Također, jedan dio prihoda je dolazio od pomoći crkvenih organizacija iz inozemstva.⁷

U strukturi prihoda pravoslavnih svećenika postojali su: lični prihodi svećenika, prihodi crkve, prihodi manastira, prihodi eparhija odnosno episkopa i prihodi patrijaršije.⁸

Lični prihodi svećenika dijelili su se na: 1) prihode od taksi na obavljanje vjerskih obreda (krštenja, vjenčanja i sahrane) koji su ostvarivani u novcu; 2) prihode od obavljanja raznih plaćenih molitava (parastos, molitva na groblju, krsna slava, svećenje vodice, osvećenje domova, post, razni praznici, molitve za kišu, stoku, bolesti, itd.) koji su sticani u novcu i naturi; 3) prihodi od taksi i dobrovoljnih priloga za svećenike; 4) prihodi od zemlje koju su svećenici posjedovali u ličnoj svojini (u slučaju kad je svećenik kupio ili naslijedio zemlju od roditelja); 5) drugi prihodi. Navedene prihode svećenici Srpske pravoslavne crkve su ostvarivali i zadržavali za lične potrebe.⁹ Ekonomsko stanje kod svih svećenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i

⁴ Denis Bećirović, Oduzimanje imovine Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1961), Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2011, br. 8, 151-166.

⁵ AJ. SKVP, 144-37-329, Predstavka Upravnog odbora Srpske pravoslavne crkve upućena Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, 12.6.1959.

⁶ AJ. SKVP, 144-6-106, Oporezivanje klera i crkava, 26.6.1952.

⁷ Isto.

⁸ AJ. SKVP, 144-6-106, Pitanje oporezivanje klera, 12.11.1952.

⁹ Isto.

Hercegovini nije bilo podjednako. To se posebno odnosilo na niže svećenstvo i zavisilo je od mjesta gdje se svećenik nalazi, pomoći i discipline vjernika prema crkvi.¹⁰

U okviru prihoda crkve u kojoj je služio svećenik postojali su: 1) prihodi od zemlje i zgrada (ako ih je crkva posjedovala); 2) dobrovoljni prilozi za crkvu (opravku ili izgradnju nove); 3) prilozi za više crkvene ustanove (bogoslavlju, teološki fakultet, itd.); 4) prihodi od prodaje svijeća, kalendara, knjiga, ikona; 5) prihodi od prodaje radionica svijeća i drugih; 6) razni drugi prihodi. Navedene prihode zajednički su ostvarivali svećenici sa crkvenim odborima. Jedan dio ovih prihoda su koristili svećenici i crkveni odbori, drugi dio crkva, a treći dio se upućivao višim crkvenim rukovodiocima – episkopima. Za ovaj treći dio razrez su utvrđivali episkopi odnosno eparhijski upravni odbori.¹¹

Prihodi manastira razvrstani su na: 1) prihode od imanja i kuća; 2) prihode od dobrovoljnih priloga za manastire i više crkvene ustanove; 3) prihode od obavljanja svih crkvenih radnji (kaluđeri su imali iste prihode kao i svećenici jer su sve crkvene radnje obavljali kao i oni); 4) prihode od raznih zanatskih radnji i usluga. Sve spomenute prihode sticali su manastiri i trošili ih za potrebe kaluđera i manastira, a jedan dio su slali episkopima u skladu sa razrezom kojeg su episkopi definirali.¹²

Prihodi eparhija, odnosno episkopa, dijelili su se na: 1) prihode od razreza na crkve i manastire; 2) prihode od štampanja i prodaje kalendara, knjiga, raznih formula, crkvenih maraka; 3) prihode od rješavanja raznih sporova (razvod braka, itd.); 4) prihode od imanja i zgrada; 5) razne druge prihode koje su ostvarivali episkopi.¹³

Kada je riječ o prihodima Patrijaršije, oni su bili gotovo identični kao i prihodi eparhija. Jedina razlika je bila u tome što je Patrijaršija primala i pomoć iz inozemstva.¹⁴

Inozemna pomoć je počela da pristiže odmah poslije rata, ali u većem obimu od 1948. godine. U početnom razdoblju je uručivana bez carinskih barijera, ako se podjela obavljala preko Crvenog krsta. Od decembra 1950. godine carina se nije naplaćivala na poklone iz inozemstva, bez obzira da li je upućivana fizičkim ili pravnim licima u Jugoslaviji. Nova Uredba o carinama stupila je na snagu u julu 1952. godine i za razliku od prethodne uredbe predviđala je naplatu carina na pomoć koja je stizala iz inozemstva. Na ovo rješenje su se žalile vjerske zajednice iz Jugoslavije traže-

¹⁰ AJ. SKVP, 144-6-106, Oporezivanje klera i crkava, 26.6.1952.

¹¹ AJ. SKVP, 144-6-106, Pitanje oporezivanje klera, 12.11.1952.

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

ći da se oslobode carina. Sličan apel je upućen i od crkvenih organizacija iz inozemstva koje su predlagale ublažavanje carinskih zakonskih propisa.¹⁵

Prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja iz 1957. godine, pomoć iz inozemstva je bila značajna. Za vladajuće krugove je posebno bila zabrinjavajuća činjenica da su ovu vrstu pomoći primale "mahom porodice i svećenici koji su neprijateljski raspoloženi prema našem društvenom uređenju". Inozemna pomoć, prema ocjeni Savezne komisije za vjerska pitanja, "ima negativan uticaj na sva lica koja je primaju, a kler je iskorištava u ekonomskom i političkom pogledu, prikazujući blagostanje u slobodnom svetu, a napadajući socijalističko društveno uređenje i životni standard kod nas, a čime pothranjuju avanturističke sklonosti kod pojedinaca i proizvode mnoga bekstva iz zemlje" (kurziv D. B.).¹⁶

Razmatrajući pitanje materijalnog položaja Srpske pravoslavne crkve u 1959. godini i pomoći iz inozemstva, Savezna komisija za vjerska pitanja navodi sljedeće:

"Pravoslavna crkva, odnosno njeni svećenici, redovno svake godine primaju od Svjetskog saveza luteranskih crkava preko Jugoslovenskog crvenog krsta najmanje 2-3 paketa. U tim paketima su razne namirnice (mast, puter, riža i razne druge konzerve), veš, odijela i obuća. Vrijednost svakog ovog paketa iznosi 10.000 dinara. To znači da pravoslavni svećenici svake godine, ako uzmemo da njih 183 primi po dva paketa, dobiju u paketima vrijednost od 3.660.000 dinara. Pored toga jedan dio pravoslavnih svećenika prima i pakete bilo od svećeničke emigracije ili rodbine, samo što su ta primanja daleko manja i neznatna u odnosu na primanja katoličkih svećenika.

U 1955. godini Zahumsko-hercegovačka eparhija primila je od Američko-kanadske eparhije kao pomoć u iznosu od 1.000 dolara, što iznosi 600.000 dinara.

Pravoslavna crkva također (...) dobija znatna sredstva za gradnju i opravke crkava. Tako je Mihajlo Dučić obećao poslati 15.000 dolara u 1956. godini za popravak crkve u Trebinju, koja bi trebala biti spomenik književniku Jovanu Dučiću, koji je prije izvjesnog vremena umro u SAD. Književnik Dučić je testamentom ostavio gornji iznos dolara za popravku crkve u Trebinju. To znači da će crkvena opština u Trebinju primiti u 1956. godini 9.000.000 dinara. Svećenička pravoslavna emigracija, pod rukovodstvom emigranta prote Branka Kusonjića, obećala je u toku 1956. godine uputiti banjalučkoj eparhiji 25.000 dolara za izgradnju crkve u Banja Luci (...).¹⁷

¹⁵ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, I, Beograd, 2002, 374.

¹⁶ AJ. SKVP, 144-23-259, Izvještaj Savezne komisije za vjerska pitanja za 1957. godinu.

¹⁷ AJ. SKVP, 144-137-742, Materijalni položaj crkava.

Predstavnici komunističke vlasti u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) nisu blagonaklono gledali na prijem pomoći iz inozemstva. Po njihovom mišljenju, ova vrsta pomoći je služila vjerskim zajednicama za njihovo materijalno jačanje, ali i “miješanje inozemnih centara moći” u unutrašnje prilike u zemlji. Polazeći od takvih stavova ne iznenađuje činjenica da je Odbor za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog vijeća, u decembru 1961. godine, zaključio da se treba “postepeno sprečavati prijem pomoći iz inostranstva”.¹⁸

Imajući u vidu sve navedene izvore finansiranja Srpske pravoslavne crkve, Savezna komisija za vjerska pitanja je smatrala da kao poreske obveznike treba definiirati: svećenike, manastire, episkope i Patrijaršiju. U politici oporezivanja vlast je smatrala da svećenike treba tretirati kao lica slobodnih profesija koje treba oporezivati progresivno, čija se stopa kreće od 3% do 75% ostvarenih prihoda. “Svi prihodi klera su trojaki: prvo, prihodi od naplate za izvršenje crkvenih radnji, drugo, prihodi od dobrovoljnih priloga vernika, i treće, prihodi od posedovanja imanja, zemlje, zgrada, radionica i produkata tih radionica. Sve ove prihode treba smatrati jedinstvenim kao celinu te na sve naplaćivati progresivno porez, a nikako odvajati jedne prihode od drugih. Postavlja se pitanje da li je opravdano da se i na prihode od zemlje, kuća (...) naplaćuje porez progresivno? Po našem mišljenju to je opravdano i to zbog toga što sveštenici nisu zemljoradnici, a prihodi od nepokretnih imanja samo uvećavaju njihove ostale prihode kao profesionalaca – sveštenika (...) Također, porez treba naplaćivati i na prihode koje crkve imaju i od pomoći iz inozemstva (...) Od gornjih postavki – principa ne bi se smelo odstupati, bez obzira na konkretan stav države prema nekoj crkvi ili nekom svešteniku. Prema tome, sve crkvene organizacije treba podjednako tretirati, a prema visini njihovih prihoda određivati stopu poreza.”¹⁹

Jedno od najtežih pitanja za komunističku vlast u poslijeratnom periodu bilo je pitanje kako ostvariti stvarnu kontrolu nad prihodima Srpske pravoslavne crkve. Savezna komisija za vjerska pitanja je smatrala da se to može učiniti kontrolom finansijskih knjiga koje su vodili unutar crkve i većom kontrolom putem obavještajne službe i milicije. Pored toga, Komisija je smatrala da pravoslavni svećenici moraju početi voditi poreske knjige kao i ostali poreski obveznici slobodnih profesija. “Preduzimanjem oštrih mera u slučajevima obmane, kler će biti prinuđen da tačno prijavljuje svoje prihode. Poreski organi moraju (...) kontrolisati njihove knjige (...) preko

¹⁸ AJ, Savezno izvršno veće, 130-995-1505, Stenografske beleške Odbora za unutrašnju politiku Saveznog izvršnog veća, decembar 1961.

¹⁹ Isto.

obavještajne službe, i ako se ustanovi da su obmanuli poreske organe onda preduzimati mere.”²⁰

U nekim republikama, poput Bosne i Hercegovine, bilo je i slučajeva previsokog oporezivanja pravoslavnih svećenika. Zbog toga je iz ove republike pristizao određen broj žalbi i u Saveznu komisiju za vjerska pitanja. Njihove osnovne primjedbe odnosile su se na previsoke poreze i nemogućnost isplaćivanja poreskih obaveza.²¹

Na Saboru Srpske pravoslavne crkve 1954. godine, episkopi su informirani o zabrinjavajućoj finasijskoj situaciji u kojoj se nalazila crkva, deficitom u poslovanju njenih tijela i mogućnošću da dođe do prekida u radu fakulteta i bogoslovija ukoliko se ne bude obezbijedila državna pomoć. Tom prilikom je rečeno da je Srpska pravoslavna crkva od završetka Drugog svjetskog rata dobila 125 miliona dinara, ali da je to bilo nedovoljno zbog čega je morala trošiti i sopstvene rezerve. Tražeći rješenja za finasijske probleme episkopi su predlagali da se u crkvi “uvede maksimalna štednja, da se rashodi svedu na najnužnije, da se povećaju uplate bogoslova, da se poveća količina proizvodnje sveća i njihova cena, da se prikuplja više dobrovoljnih priloga, itd.”²²

Finansijski položaj Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini crkveni organi su, između ostalog, pokušavali popraviti prikupljanjem dobrovoljnih priloga u naturi. Stoga su i zabranu sakupljanja dobrovoljnih priloga u naturi tretirali kao ugrožavanje “materijalnog opstanka sveštenika i njihovih porodica”. Međutim, državni organi nisu prihvatili obrazloženje da je prikupljanje dobrovoljnih priloga glavni dio “sveštenikove naplate za obavljanje sveštenoradnje i da sveštenik bez te vrste nagrade ne bi mogao izdržavati ni sebe ni porodicu”. Oni su tvrdili da svećenici dobivaju nagrade u novcu za razna činodejstva, tako da bi im prilozi u naturi predstavljali višak koji bi ih “u materijalnom pogledu osjetljivo izdizao iznad razine radnih ljudi”. Svećenicima nisu bili zabranjeni pokloni u naturi koje vjernici sami donose u kuće svećenika, ali je bilo zabranjeno da ti pokloni poprime oblik sakupljanja priloga po parohiji. Također, sakupljanje novčanih priloga u crkvi i crkvenoj porti nije bilo zabranjeno.²³

²⁰ Isto.

²¹ AJ. SKVP, 144-6-106, Oporezivanje pravoslavnog sveštenstva, 26.12.1952.

²² Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, II, Beograd, 93-94.

²³ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH). Komisija za vjerska pitanja (KZVP), kut. 3, br. 20/1953, Dopis Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, 7.2.1953.

Srpska pravoslavna crkva u poslijeratnom razdoblju nikada nije riješila problem finansijske samostalnosti od vanjskog izvora finansiranja. Vlada je plaćala godišnje subvencije crkvi dijelom u formi socijalnog osiguranja svećenika i pomaganja svećeničkih udruženja ali dijelom i preko direktnih državnih dotacija. Patrijaršija je to prihvatila kao djelimičnu kompenzaciju za oduzetu imovinu poslije 1945. godine. Pomoć države je zavisila od dobre volje vladajućih struktura i bila je uslovljena lojalnim ponašanjem prema državi od strane crkvenih predstavnika. O njoj se moralo razgovarati svake godine, što je crkvu često dovodilo u podređen položaj.²⁴

Dotacije su davane uglavnom za pokriće budžetskog deficita, za rashode u vezi s dočekom inozemnih delegacija i odlaska u inozemstvo vjerskih delegacija iz Jugoslavije, opravke i dogradnje vjerskih objekata, organizaciju seminara, socijalno osiguranje i slično.²⁵ Od 1945. do 1953. godine Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini je primila ukupno 7.055.000 dinara. Pregled državne pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini po godinama predstavljen je u tabeli br. 1.²⁶

Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini		
Godina	Finansijska pomoć Udruženju pravoslavnih svećenika	Finansijska pomoć episkopima
1945	-	-
1946	-	-
1947	445.000	-
1948	1.160.000	-
1949	1.150.000	-
1950	1.600.000	-
1951	1.500.000	-
1952	-	-
1953	1.200.000	-
Ukupno	7.055.000	-

Tabela br. 1. Pregled državne pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine.

²⁴ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, I, 216.

²⁵ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, II, 94.

²⁶ Tabela br. 1. je konstruirana na bazi podataka koji se nalaze u: ABH. KZVP, kut. 13/14, br. 502/1960; AJ. SKVP, 144-137-742; AJ. SKVP, 144-49-401.

Podaci u tabeli br. 1. pokazuju da je novčana pomoć države Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini od 1947. godine, izuzev u 1952. godini, bila kontinuirana. Od 1947. godine do 1950. godine evidentan je trend povećanja državne pomoći, da bi se iznos novčanih sredstava postepeno smanjivao od 1950. do 1953. godine.

U periodu od usvajanja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica do 1962. godine Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini je primila ukupno 24.850.000 dinara. Pregled državne pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini po godinama predstavljen je u tabeli br. 2.²⁷

Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini		
Godina	Finansijska pomoć Udruženju pravoslavnih svećenika	Finansijska pomoć episkopima
1954	1.500.000	-
1955	3.500.000	-
1956	3.000.000	-
1957	2.700.000	-
1958	3.000.000	500.000
1959	2.400.000	1.000.000
1960	2.750.000	1.200.000
1961	2.500.000	800.000
Ukupno	21.350.000	3.500.000

Tabela br. 2. Pregled državne pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini od 1953. do 1962. godine.

U odnosu na period do 1953. godine, državna pomoć Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini je od 1954. do 1962. godine povećana za više od tri puta. Za pomoć Udruženju pravoslavnih svećenika u Bosni i Hercegovini izdvojeno je 21.350.000, a za pomoć episkopima 3.500.000 dinara. Ukupno je država za Srpsku pravoslavnu crkvu u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1962. godine izdvojila 31. 905.000 dinara. Među razlozima koji su doveli do značajnog povećanja državnih subvencija poslije 1953. godine treba navesti: popravljjanje ekonomskih prilika u zemlji, ublažavanje restriktivne državne politike prema crkvama i vjerskim zajed-

²⁷ Tabela br. 2. je sastavljena na bazi podataka koji se nalaze u: AJ. SKVP, 144-49-401; AJ. SKVP, 144-56-446; AJ. SKVP, 144-26-280; AJ. SKVP, 144-24-278; AJ. SKVP, 144-20-256.

nicama u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) i donošenje Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Generalno posmatrajući, može se konstatirati da je ovaj Zakon predstavljao prvi normativni akt u avnojevskoj Jugoslaviji koji je poslije donošenja Ustava 1946. godine pravno uredio odnose između države i vjerskih zajednica. Nalazeći se u nepovoljnoj vanjskopolitičkoj situaciji za vlast u Jugoslaviji, bilo je važno da se usvoji prvi zakonski akt o pravnom položaju vjerskih zajednica, kako bi pokazali da vjerske zajednice mogu nesmetano ostvarivati puna vjerska prava i slobode.

Predstavnici Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini nisu bili zadovoljni obimom i podjelom državnih dotacija prema vjerskim zajednicama u ovoj republici. To je naročito postalo izraženo poslije 1953. godine. Primjera radi, episkop Zahumsko-hercegovačke eparhije, Longin, je tokom 1953. i 1954. godine tri puta (u decembru 1953, u maju i u julu 1954. godine) upućivao molbe za pomoć navedenoj eparhiji. U ovim dopisima se ističe da je Zahumsko-hercegovačka eparhija za “vrijeme vladavine okupatora i ustaša pretrpila najviša stradanja i razaranja, i dala veliki broj žrtava, pa stoga, radi svoje obnove, u punoj mjeri zaslužuje tu pomoć.”²⁸ U trećem dopisu od 16. jula 1954. godine²⁹ upućen je i prigovor Izvršnom vijeću Bo-

²⁸ ABH. KZVP, kut. 3, br. 189, Dopis episkopa Zahumsko-hercegovačke eparhije predsjedniku Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine Avdu Humu, 16.7.1954.

²⁹ Episkop Zahumsko-hercegovačke eparhije Longin je u trećem dopisu kao najnužnije potrebe naveo opravku sljedećih manastira, crkava i episkopskoga doma: “ I. MANASTIRI 1) ŽITOMISLIĆ, ima veliku istorijsku vrijednost (sagrađen je u prvoj polovini XVI vijeka, crkva je iz istog doba sa divnim freskama iz 1609. godine). Konak mu je spaljen sa cjelokupnim inventarom (...), a crkva je manje ruinirana. Preostao je samo stari konak iz 1767. godine, toliko ruiniran da više liči na šupu nego na konak za stanovanje. 2) ZAVALA, isto ima veliku istorijsku vrijednost (sagrađen je u XV vijeku sa crkvom uklesanom u kamenu i sa divnim freskama iz XV vijeka) Konak mu je spolja ruiniran (...), a unutra je uništen i odnesen sav inventar (...) crkva je isto tako jako ruinirana, naročito krov, usljed čega prokišnja, te propadaju divne freske iz XV vijeka, a unutrašnjost isto tako. 3) DUŽI I TVRDOŠ, isto tako i oni imaju veliku istorijsku vrijednost (sagrađeni u XVI vijeku sa divnim crkvama). Konaci su spolja ruinirani, a unutra je sav inventar uništen i odnesen. Na crkvama spolja i iznutra su potrebne popravke. 4) DOBRIĆEVO, isto ima veliku istorijsku vrijednost (sagrađen je u XVI vijeku). Stari konaci su spolja i iznutra ruinirani, a odnesen je ili uništen sav inventar, kao i u ostalim manastirima. II. PAROHISKE CRKVE: u Klepcima, Čapljini, Opličiću, Oraovcu, Planoj, Hateljima, Poplatu, Gračanici, Srđevićima, Nadinićima, Jasenu itd. u kojima su ustaše i okupatori sasvim uništili unutrašnjost kao i mnoge nepomenute, pored toga što su spolja i unutra ruinirane, ostale su bez najpotrebnijih crkvenih knjiga, odežda i ostalih crkvenih stvari i posuda. U Bileći je ratom oštećena Kapela u vizantijskom stilu, koja je podignuta kao spomenik žrtvama austrougarskog terora, pa bi šteta bila da ova spomen-kapela

sne i Hercegovine da “redovno svake godine daje pomoć muslimanskoj i katoličkoj vjerskoj zajednici, pa smatramo da bi bilo pravo da se slična pomoć da i našoj pravoslavnoj Eparhiji zahumsko-hercegovačkoj.”³⁰ Navedene predstavke je odbila Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine s obrazloženjem da “Izvršno vijeće može, ali ne mora pružiti materijalnu pomoć vjerskim zajednicama”. Također, Komisija je izrazila stav da “*sadašnji predstavnici srpske pravoslavne crkve nemaju nikakvo moralno pravo da očekuju materijalnu pomoć države sve dotle dok sa njom ne srede i ne regulišu svoje odnose*” (kurziv D. B.).³¹

Mnogo oštiri od ovih predstavki iz 1953. i 1954. godine bio je dopis trojice visokih predstavnika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, upućen u martu 1955. godine. Reagirajući na tekst o raspodjeli državne pomoći vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini, mitropolit dabrobosanski i administrator Zvorničko-tuzlanske eparhije Nektarije, episkop banjalučki Vasilije i episkop zahumsko-hercegovački Longin su ocijenili da se Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini nanose brojne nepravde. To su argumentirali sljedećim podacima: “Srpskoj pravoslavnoj crkvi, kao verskoj zajednici, nije data nikakva pomoć, dok je Islamskoj verskoj zajednici data pomoć od 10.000.000 dinara, jer pomoć data sveštenstvu ne može se smatrati da je pomoć data Crkvi (...) ali je i takva pomoć pravoslavnom sveštenstvu, srazmjerno manja od pomoći date ma kojoj verskoj zajednici.”³² Oспорavajući način podjele državne pomoći vjerskim zajednicama, potpisnici ove predstavke idu toliko daleko da ovo pitanje povezuju sa očuvanjem “vjerskog mira” u Bosni i Hercegovini. Optužujući politiku raspodjele državne pomoći od strane Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine oni, pored ostalog, pišu: “*Ovakvom odlukom Izvršnog veća Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini je zapostavljena u odnosu na ostale verske zajednice, te je ona izazivala ne samo čuđenje nego i opravdano negodovanje i uvredu. Zar zato što je najviše stradala u prošlom ratu od neprijatelja našeg naroda, Srpska pravoslavna crkva treba da ne dobije nikakvu odnosno da dobije najmanju državnu pomoć (...) Srpskoj pravoslavnoj crkvi trebalo je dati i najveći deo ukupne pomoći.*

sasvim propadne. III. EPISKOPSKI DOM, spolja je ruiniran, naročito na krovu treba izmijeniti pleh gdje prokišnjava, a ceo krov obojiti masnom bojom. Unutra je sav inventar iz svih soba odnesen i uništen, ruiniran moleraj, oštećene sve instalacije, vrata razbijena, prozori i patos oštećeni. Sve to traži hitnu opravku kao i ponovno farbanje.” Isto.

³⁰ Isto.

³¹ ABH. KZVP, kut. 3, br. b/b, Mišljenje Komisije za vjerska pitanja o predstavljeni episkopa Zahumsko-hercegovačke eparhije Longina,

³² ABH. KZVP, kut. 4, br. 1/55, Predstavka Izvršnom vijeću Bosne i Hercegovine, 14.3.1955.

Ako bi se pomoć davala po stvarnoj potrebi, onda bi taj procenat bio daleko veći jer je ona za vreme rata opustošena (...) Pošto svako favoriziranje pojedinih veroispovesti na štetu drugih dovodi do verskog nespokojstva, smutnje, pa i mržnje, mi smatramo da odluku Izvršnog veća NR BiH o podeli pomoći verskim zajednicama treba izmeniti, kako u interesu verskog mira, tako i u interesu ugleda države, pa molimo da se u tom smislu što hitnije postupi.” (kurziv D. B.).³³

Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine nije se složila sa naprijed navedenim ocjenama o položaju Srpske pravoslavne crkve. Vladajuće strukture su pravile diferencijaciju između pravoslavnih svećenika koji su saradivali i onih koji nisu saradivali sa državnim organima. Kao najpozitivnije isticali su one svećenike koji su poslije Drugog svjetskog rata pristupili Udruženju pravoslavnih svećenika Bosne i Hercegovine. Zbog toga je država uglavnom davala dotacije svećeničkom udruženju radi održavanja skupština udruženja, pomoći siromašnim svećenicima, itd., dok su tek od 1958. godine davane dotacije i episkopima za opravku crkava i manastira. Predstavnici vlasti negirali su i prigovor Srpske pravoslavne crkve da je od svih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini dobila najmanji iznos državne pomoći. Komparacijom prihoda pravoslavnih svećenika u Bosni i Hercegovini sa svećenicima i vjerskim službenicima “*ostalih konfesija, može se reći da prihodi pravoslavnih sveštenika stoje na sredini između katoličkih sveštenika koji imaju veće, i islamskih vjerskih službenika koji imaju manje prihoda*”. (kurziv D.B).³⁴

Ipak, država je sebi ostavila pravo da po svom nahodanju procjenjuje da li će davati i u kojem obimu materijalnu pomoć vjerskim zajednicama. Vjerskim zajednicama je nametnuta i dodatna obaveza podnošenja izvještaja o utrošku dodijeljenih sredstava u onim slučajevima kada je pomoć data za određenu svrhu.³⁵

Podatke o državnoj pomoći Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Jugoslaviji prikupljale su Savezna i republičke komisije za vjerska pitanja. Kumulativni podaci o obimu pomoći koju su dodjeljivali Savezno i republička izvršna vijeća od 1957. do 1961. godine iskazani su u tabelama br. 3, 4, 5 i 6.³⁶

³³ Isto.

³⁴ ABH. KZVP, kut. 13/14, br. 502/1960, Odnosi sa pravoslavnom crkvom u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini (Materijal za savjetovanje sa predsjednicima vjerskih komisija NOS-a).

³⁵ *Službeni list FNRJ*, god. IX, BR. 22, 27.5.1953, Zakon o pravnom položaju verskih zajednica, 209.

³⁶ Tabele br. 3, 4, 5 i 6 konstruirane su na osnovu podataka u: ABH. KZVP, kut. 5, br. 84/57, ABH. KZVP, kut. 8, br. b/b.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1957. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija SPC	Lična pomoć svećenicima SPC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvrš. vijeće	28.559.443	-	2.220.000	22.500.000	53.259.443
Srbija	250.000	8.000.000	1.300.000	-	9.550.000
Crna Gora	-	3.570.000	700.000	-	4.270.000
Hrvatska	100.000	1.000.000	2.900.000	-	4.000.000
Makedonija	1.700.000	120.000	1.100.000	-	2.920.000
Bosna i Herc.	-	-	2.700.000	-	2.700.000
Slovenija	-	44.000	-	-	44.000
Ukupno	30.609.443	12.734.000	10.900.000	22.500.000	76.743.443

Tabela br. 3. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1957. godini.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1958. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija SPC	Lična pomoć svećenicima SPC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvrš. vijeće	30.446.466	-	5.000.000	-	35.446.466
Srbija	200.000	9.000.000	1.000.000	-	10.200.000
Crna Gora	-	3.834.000	1.200.000	-	5.034.000
Hrvatska	120.000	-	4.000.000	-	4.120.000
Makedonija	11.713.000	-	-	-	11.713.000
Bosna i Herc.	500.000	2.000.000	1.000.000	-	3.500.000
Slovenija	44.000	-	-	-	44.000
Ukupno	42.976.466	14.878.000	12.200.000	-	70.057.466

Tabela br. 4. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1958. godini.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1959. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija SPC	Lična pomoć svećenicima SPC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvršno vijeće	48.000.000	-	5.200.000	22.500.000	75.700.000
Srbija	-	9.955.000	1.600.000	-	11.555.000
Crna Gora	-	6.216.000	600.000	-	6.816.000
Hrvatska	-	4.110.000	750.000	-	4.860.000
Makedonija	12.790.000	400.000	800.000	-	13.990.000
Bosna i Herc.	1.000.000	1.400.000	1.000.000	-	3.400.000
Slovenija	-	48.000	-	-	48.000
Ukupno	61.790.000	22.129.000	9.950.000	22.500.000	116.369.000

Tabela br. 5. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1959. godini.

Dotacije Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1960. godini					
Savezni nivo i narodne republike	Subvencija SPC	Lična pomoć svećenicima SPC	Pomoć Udruženju svećenika	Doprinos za socijalno osiguranje	Ukupno
Savezno izvršno vijeće	50.000.000	-	5.000.000	30.000.000	85.000.000
Srbija	5.800.000	11.140.000	1.600.000	-	18.540.000
Crna Gora	-	6.500.000	1.200.000	-	7.700.000
Hrvatska	4.000.000	8.000.000	2.000.000	-	14.000.000
Makedonija	11.000.000	1.000.000	800.000	-	12.800.000
Bosna i Herc.	1.000.000	1.400.000	1.000.000	-	3.400.000
Slovenija	-	-	-	-	-
Ukupno	71.800.000	28.040.000	11.600.000	30.000.000	141.440.000

Tabela br. 6. Pregled dotacija Saveznog i republičkih izvršnih vijeća Srpskoj pravoslavnoj crkvi u 1960. godini.

U periodu od 1957. do 1961. godine republička izvršna vijeća i Savezno izvršno vijeće su ukupno izdvojili 404.609.909 dinara kao direktne dotacije Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Jugoslaviji. Od navedenog novčanog iznosa 13.000.000 dinara je kao pomoć Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini odobrilo Izvršno vijeće Narodne republike Bosne i Hercegovine. Također, komparirajući podatke iz tabe- la br. 3, 4, 5 i 6 možemo zaključiti da su znatno veći novčani iznosi Srpskoj pravoslavnoj crkvi dodjeljivani u Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, nego u Bosni i Hercegovini.

Sume koje su isplaćivane od strane državnih organa bile su uvijek manje od planiranih rashoda Srpske pravoslavne crkve. Primjera radi, Patrijaršija je 1957. godine tražila 35 miliona za pokriće budžetskog deficita, a dobila je tek 16,5 miliona. Državni organi nisu negirali činjenicu da su postojali finansijski problemi u radu Srpske pravoslavne crkve, ali su, također, ocjenjivali da ti problemi nisu ni približno onakvi kakvim su ga predstavljale crkvene strukture. Srpska pravoslavna crkva je donosila dvije vrste budžeta, budžet općih potreba (usvajao ga je Patrijaršijski upravni odbor) i budžet posebnih potreba (usvajale su ga eparhije za sebe, crkvene općine za sebe i manastiri za sebe. Prema analizama državnih organa, kod oba budžeta za 1955. i 1956. godinu iskazan je rast prihoda crkve.³⁷

Komunistička vlast je državne dotacije Srpskoj pravoslavnoj crkvi koristila i kao sredstvo pritiska i discipliniranja onih crkvenih predstavnika koji nisu željeli saradnju sa državnim organima vlasti. O tome, pored ostalog, svjedoči i zahtjev Saveznog izvršnog vijeća i Savezne komisije za vjerska pitanja prema predstavnicima Sinoda, na čelu sa patrijarhom, s ciljem crkvenog priznanja Udruženja pravoslavnih svećenika. Međutim, Sinod je odbio priznanje ovog udruženja,³⁸ što je u vladajućim krugovima protumačeno kao akt odbijanja "saradnje sa narodnim vlastima". Nakon toga odbijen je zahtjev Srpske pravoslavne crkve "da im se da dotacija i povlastica u vožnji na željeznici, ne oslobađa ih se više od plaćanja carine i koeficijenta za uvezenu robu, a kontakt je sveden na nužan minimum." Unutar Savezne komisije za vjerska pitanja su istakli da "crkva u početku nije reagirala, već su smatrali da će država pod pritiskom iz inozemstva morati popustiti, ali izgleda da su sada već zabrinuti

³⁷ Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, II, 97.

³⁸ Slikovitu i zanimljivu ocjenu zašto Srpska pravoslavna crkva ne može priznati Udruženje dao je episkop Vasilije Kostić u jednom razgovoru sa Slobodanom Penezićem tokom 1953. godine. Tom prilikom on je rekao: "Ono što za državu predstavljaju IB-ovci, to za Pravoslavnu crkvu predstavlja Udruženje pravoslavnih sveštenika. I kada država prizna Informbiro i mi ćemo priznati Udruženje". ABH. KZVP, kut. 4, 66/55, Kratki podaci o držanju bosanskohercegovačkih episkopa, 1955.

i smatraju da će bez materijalnih olakšica, odnosno pomoći od strane države, doći u težak položaj. Istina, ima nekoliko episkopa koji smatraju da ne treba nikako prihvatiti saradnju sa narodnim vlastima, dok drugi, manji broj, smatra da to nije realna politika i da je za crkvu štetna pa će se morati mijenjati.³⁹ U onim republikama i mjestima gdje su predstavnici Srpske pravoslavne crkve prihvatili saradnju sa državnim organima vlasti, finansijska pomoć je bila veća. Tako se u informaciji o dotacijama vjerskim zajednicama, koju je sačinila Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, kaže da je u 1959. godini došlo do povećanja dotacija za Srpsku pravoslavnu crkvu. "To je uslijedilo zbog toga što smo ranijih godina vanrednim traženjem dodijelili izvjesnu pomoć mitropolitu Krulju, za crkvu u Čajniču i eparhiji mostarskoj za Konak manastira Žitomisljić, dok je episkop Longin Tomić bio izostavljen. *Valja naglasiti da je Longin najpozitivniji episkop, pa smo i radi toga za 1959. godinu predvidjeli iznos od 1.000.000 dinara za potrebe njegove eparhije* (kurziv D. B.)."⁴⁰

Dio problema između države i predstavnika Srpske pravoslavne crkve stvarali su i lokalni organi vlasti koji su na terenu često davali nerealna obećanja. Razmatrajući ovu problematiku, Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine navodi da "ima pojava da se ponekim svećenicima, pa i episkopima, kada se obrate pojedinim predstavnicima organa vlasti, daju obećanja koja se kasnije ne izvršavaju ili se ne izvršavaju u obećanom roku. To kod njih stvara nepovjerenje prema organima vlasti ili u najmanju ruku shvatanje da se obećana stvar ne želi svršiti. Zato treba da se prije davanja ma kakvih obećanja prethodno dobro razmisli, te ukoliko se nešto obeća da se to obavezno i izvrši."⁴¹

Zaključna razmatranja

Glavni izvori finansiranja Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata bili su: crkvena imanja, crkvene zgrade, manastirska i druga imanja, naplata taksi na crkvene obrede – krštenje djece, vjenčanja, sahrane, osvećenje domova, sjećanje slavskih kolača, svećenje vodice, prikupljanje raznih priloga (milodari), prilozi za opravku i podizanje crkava i drugo. Osim navedeno-

³⁹ AJ. SKVP, 144-10-164, Odnos verskih zajednica prema državi, 1954.

⁴⁰ ABH. KZVP, kut. 7, br. 7-1/1960, Informacija o dotacijama vjerskim zajednicama u 1959. godini, 7.1.1960.

⁴¹ ABH. KZVP, kut. 13/14, br. 502/1960, Odnosi sa pravoslavnom crkvom u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini (Materijal za savjetovanje sa predsjednicima vjerskih komisija NOS-a).

ga, Srpska pravoslavna crkva je sticala prihode i od proizvodnje i distribucije “svijeća, tamjana, krstića, ikona, listova, knjiga, brošura, kalendara, itd. Također, jedan dio prihoda je dolazio od pomoći crkvenih organizacija iz inozemstva. Generalno posmatrajući, Srpska pravoslavna crkva u poslijeratnom razdoblju nije riješila problem finansijske samostalnosti od vanjskog izvora finansiranja. Vlada je plaćala godišnje subvencije Srpskoj pravoslavnoj crkvi dijelom u formi socijalnog osiguranja svećenika i pomaganja svećeničkih udruženja ali dijelom i preko direktnih državnih dotacija. Crkva je to prihvatila kao djelimičnu kompenzaciju za oduzetu imovinu poslije 1945. godine. Nadležni organi za odlučivanje o finansijskoj pomoći vjerskim zajednicama bili su Savezno izvršno vijeće i republička izvršna vijeća. Pomoć države je zavisila od dobre volje vladajućih struktura i bila je uslovljena lojalnim ponašanjem prema državi od strane crkvenih predstavnika. O njoj se moralo razgovarati svake godine, što je crkvu često dovodilo u podređen položaj. Jedan od ciljeva državne politike prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi bilo je slabljenje njenih tradicionalnih izvora prihoda i njeno dovođenje u poziciju ekonomske ovisnosti od države. Država je sebi ostavila pravo da po svom nahođenju procjenjuje da li će davati i u kojem obimu materijalnu pomoć Srpskoj pravoslavnoj crkvi ■

SOURCES OF FINANCING OF THE SERB ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1945-1962) WITH A PARTICULAR REVIEW ON THE DIRECT STATE HELP

Summary

The main sources of financing of the Serb Orthodox church in Bosnia and Herzegovina after the Second World War were: church estates, church buildings, monastery and other estates, tax incomes on church rituals – baptizing of children, weddings, funerals, house blessings, the cutting of the Slava (lit. *celebration*) cake, water blessing, almsgiving, alms for the mending and building of churches etc. Apart from the mentioned things, the Serb Orthodox church received income from selling and distribution of candles, incense, crosses, icons, leaves, books, brochures, calendars etc. One part of the income stemmed from the help of church organizations from abroad. Generally looking, the Serb Orthodox church did not solve the problem

of the financial independence from the external source of financing after the war. The Government paid subsidy to the Serb Orthodox church, partly in the form of social insurance for priests and help for the priest associations and partly through direct state grants. The church accepted it as a partial compensation for the expatriated property after 1945. The competent authorities for decisions about the financial help for the religious communities were the Federal executive council and the Republic executive councils. The state help depended on the good will of the ruling structures and was conditioned by loyal behaviour of church representatives towards the state. It had to be discussed every year which often brought the church into a subordinate position. One of the aims of the state policy towards the Serb Orthodox church was to weaken its traditional sources of income and bring it into the position of economic dependence from the state. The state kept the right to decide whether and in what scope it would materially help the Serb Orthodox church ■

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

1. Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP).
2. AJ, Savezno izvršno veće (SIV).
3. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Komisija za vjerska pitanja (KZVP).

Objavljeni izvori

4. Službeni list Federativne narodne republike Jugoslavije,

Literatura

5. Denis Bećirović, *Oduzimanje imovine Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1961)*, Sarajevo: *Historijska traganja*, Institut za istoriju, 2011, br. 8, 151-166.
6. Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, I, Beograd, 2002.